

„Stebuklingai atgauta kalba lietuviams tapo kulto objektu ir šventąja erdve, už kurios tarpsta išdavikai, atpažįstami iš to, kad jie nenori mokytis savo protėvių kalbos“, – šiais žodžiais Czesławas Miłoszas knygoje „Tėvynės ieškojimas“ įvardijo etninės lietuvių tautos „gimimo iš filologijos“ laikotarpį XIX a. pabaigoje (Miłosz 1995: 46). Lietuvos viešojoje erdvėje šie žodžiai ne kartą buvo įvertinti kaip taikli lietuvių tapatybės esmę atskleidžianti metafora, žvelgiant į ją paskutiniojo LDK piliečio akimis. Cz. Miłoszo prarastoji Tėvynė – Abiejų Tautų Respublika – dažnai suvokiama kaip ryškiausia Vidurio Europos fenomeno apraiška ir pilietinės visuomenės pirmtakė. 2011 m. rugsėjį Vroclave surengto Europos kultūros kongreso inauguracinėje kalboje apie tai kalbėjo ir Zygmuntas Baumanas, Abiejų Tautų Respubliką įvertinęs kaip šiandieninei Europai aktualią alternatyvą politinei Vestfalijos sistemai, religinės ir kultūrinės tolerancijos pavyzdį (Bauman 2011). Leonidas Donskis plėtoja šią mintį teigdamas, kad dėl savo daugiakultūrės patirties Lenkija ir Lietuva iškyla kaip Europos Sąjungos istorinis prototipas ir sykiu modelis, atveriantis duris daugybei nepatogių klausimų dėl šiuolaikinės Lietuvos santykio su Cz. Miłoszo Lietuva:

Mes pamiršome ir nebenorime prisiminti savo praeities, nes ji mums siejasi su patirtu nesaugumu ir egzistencinėmis grėsmėmis: mes tikime, kad ne parlamentas ir statusas, o formulė „viena kalba, viena kultūra, viena religija, viena valstybė“ yra mūsų politinio išlikimo ir patikimos tapatybės garantija. Tik mūsų stiprybė Vidurio ir Rytų Europoje kažkada sutapo su heterogeniška, kultūriškai daugiamate parlamento ir laisvės tapatybe, o Vakarų jėga slypėjo jų homogeniškoje galios ir tapatybės struktūroje. O šiandien viskas apsvirtė aukštyn kojomis. Mūsų homogeniškumas simbolizuoja mūsų gynybinį nacionalizmą, o Vakarų heterogeniškumas – priešingai, jų stiprybę. (Donskis 2011)

Rytų Europos politikos ir istorijos tyrėjo Stefano Bianchini teigimu, ilga skirtingų bendruomenių koegzistencijos, tolerancijos ir kosmopolitizmo patirtis, tarpkultūrinių, tarpasmeninių ir tarpgrupinių santykių daugiakryptiškumas lėmė visą Vidurio Europos istoriją. Tačiau greta visą laiką egzistavo ir kita, į nacionalinį išskirtinumą

sutelkta politinė kultūrinė srovė, reikalaujanti tarp bendruomenių statyti nepajudinamas sienas (net ir imantis prievartos), pabrėžti nacionalinį grynumą, būtinybę ginti menamas tradicijas, atmetant mažumų teises (Bianchini 2011). 1989 m. virsmas Vidurio Europoje sukūrė ne tik sąlygas naujam „tautų pavasariui“, bet ir naujoms, regis, neįveikiamoms sienoms iškilti tarp šimtmečius drauge gyvenusių tautų. Naujų valstybių atsiradimą Europos žemėlapyje tiek po taikių politinių skyrybų, tiek po aršių etninių konfliktų dažniausiai pratešdavo ir lingvistiniai karai, kai siekdamos kuo aiškiau apibrėžti tautinę tapatybę naujųjų valstybių vyriausybės griebdavosi preskriptyvinės kalbos politikos, tautine kalba skelbdamos tik taisyklingą ir gryną standartinę kalbą, „apvalytą“ nuo bet kokių lingvistinių „priešą“ primenančių apnašų (plg. Busch 2009: 49)¹. Panašių su radikalia etninio nacionalizmo tradicija susijusių nuostatų nuo pat 1990 m. nestinga ir Lietuvos viešojoje erdvėje – didžiąją jų dalį galima tiesiogiai sieti su Cz. Miłoszo įvardytu „tautos gimimo iš filologijos“ mitu. Gimtoji kalba, panašiai kaip ir kitose Vidurio Europos šalyse, yra laikoma savotišku tapatybės pasu, vieninteliu patikimu priklausymo tautai įrodymu². Pagal šią tradiciją „kalbos nešvara“ (nenoras mokytis standartizuotos protėvių kalbos) ar siūlymai įteisinti neadaptuotas „svetimkalbes“ Lietuvos piliečių pavardžių formas neretai vertinami kaip kalbos ir tautos išdavystė.

LINGVISTINIO NACIONALIZMO GIMIMAS

Lingvistinio lietuvių nacionalizmo ištakos Vidurio Europos kontekste nėra unikalios – „iš filologijos“ XIX a. gimė ne viena moderni tauta. Lemiamą vaidmenį čia suvaidino vokiečių švietėjo Johanno Gottfriedo Herderio (1744–1803) idėjų universalumas. J. G. Herderis pirmąkart Europos idėjų istorijoje tautą apibrėžė kaip „kolektyvinį individą“. Gimtoji kalba ne tik atspindi ir saugo šio individo sielą, bet drauge ir pati yra tautos sielos dalis ar net pati jos apraiška. Moderniajam nacionalizmui tauta be nuosavos kalbos tampa neįmanomu dalyku arba, pasak J. G. Herderio, tiesiog absurdu (Fishman 1996: 162). Metafizinį tautos ir kalbos ryšį XIX a. Europoje aukštino tiek nacionalinį reichą kurti pasiryžusi Otto von Bismarcko Vokietija, tiek

¹ Pavyzdžiui, po karo su Jugoslavija dešimtojo dešimtmečio pradžioje Kroatijos žiniasklaidoje buvo įvesti griežti politiniai reikalavimai vengti „svetimybų“, pirmiausia iš serbų kalbos (Busch 2009: 50).

² Ginti etninės lietuviybės prioritetą raginama konstatuojant, kad pilietinės tautos samprata šiuolaikiniame pasaulyje yra visiškai susikompromitavusi. Be to, nacionalizmo tradicija lemia ir tai, kad lietuviams vis dar laikomi, pavyzdžiui, lietuviškai nekalbantys Vilnijos gyventojai, kuriems siekiama atskleisti ilgus dešimtmečius „slėptą“ tiesą apie jų protėvių nutautėjimą ir jų pavardžių „nulietuvinimą“, viliantis, kad tiesos žinojimas paskatins juos susigrąžinti prarastą tapatybę. Cz. Miłoszo teigimu, šios idėjos suklestėjo dar XX a. pradžioje, kai lenkų nacionalistai siekė „atlenkinti“ ukrainiečius ir baltarusius, o lietuvių – „išlenkinti“ nutautusius savo protėvių palikuonis (Miłosz 1995: 215). Taip pat paradoksalu, kad Lietuvoje tebegyvuoja tradicija svetimais laikyti, pavyzdžiui, žydų kilmės piliečius net ir tuomet, kai lietuvių kalba ir kultūra jiems yra vienintelė gimtoji (plg. Donskis 2006).

su didžiosios valstybės statusu atsisveikinusi Danija, tiek mažųjų šalių nacionalinio išsivadavimo sąjūdžiai (plg. Fishman 1996; Gregersen 2005; Hedin 2005). Kalbos požymio aiškumas gal net daugiau nei metafizinės tautės ir kalbos sąsajos lėmė, kad „Vidurio Europos nacionalizmai pavertė kalbą politiniu veiksniu ir pilietinio atpažinimo ženklu“ (Subačius 1999: 50), todėl naujų modernių Vidurio Europos valstybių kūrėjai, prieš akis regėdami vien herderišką idealą *ein Volk, ein Reich, eine Sprache*, šio tikslo siekdavo per lingvistinę savo visuomenių homogenizaciją: daugumos kalbai ir kultūrai suteikdami valstybinį monopolį, diskriminuodami regionines bei mažumų kalbas (plg. Altermatt 2002: 327; Girnius 2011: 379). Daugeliu atvejų tai reiškė S. Bianchini minėtos šimtmečius kaautos koegzistencijos, tolerancijos ir kosmopolitizmo patirties atsisakymą.

Knygoje „Lietuvių tapatybės kalvė“ (1999) Paulius Subačius įvardija tris svarbiausias Apšvietos įkvėpto nacionalizmo kalbai priskiriamas funkcijas: 1) reprezentuoti tautą, 2) sutelkti ją ir 3) atskirti ją nuo kitų (Subačius 1999: 46). Ne išimtis šiuo požiūriu ir lietuvių tautinio atgimimo laikais suformuota ideologija, iki šiol gyva ir palaikoma Lietuvos viešojoje erdvėje, kartu tapusi ir vienu iš dabartinės lietuvių kalbos ideologijos kertinių akmenų (plg. Vaicekauskienė 2010: 169).

SENESNĖ UŽ SANSKRITĄ

Kalbos ir nacionalizmo fenomeną tyrusio amerikiečių sociolingvisto Joshua Fishmano teigimu, moderniųjų tautų protoelitas, pripažindamas paprastųjų žmonių (liaudies) svarbą būsimai visuomenei, pripažindavo ir ypatingą liaudies kalbos (*vernacular, Volkssprache*) svarbą (Fishman 1996: 155)³. Bendravimui su dažniausiai neraštinga ir elitinės kalbos nemokančia liaudimi būsimajai šviesuomenei, kilusiai iš labiau pasiturinčių vidurinėsios klasės atstovų, neretai tekdavo ir pačiai išmokti bendrijos, kurios vedliais jie rengėsi tapti, kalbą. Pasak J. Fishmano, tokie protoelito reetnifikacijos procesai XIX a. antroje pusėje ir XX a. pradžioje vyko ne tik Rytų ir Vidurio Europos šalyse, Suomijoje, bet net ir Indijoje (Fishman 1996: 167). Pačių protoelito atstovų regioninė kilmė paprastai lemdavo ir tai, kuriai atmainai iš *vernakulų* kontinuumo bus suteikta pirmenybė tapti standartizuota ir užimti privilegijuotą vietą lingvistinio nacionalizmo ideologijoje. Būsimam standartui paprastai būdavo suteikiamos visos su tokiu pasirinkimu susijusios „reprezentacinės“ kalbos funkcijos: tapti tautos dvasios buveine, užtikrinti ryšį su protėviais, atskleisti tautos genialumą, ypatingu ir unikaliu įnašu papildyti pasaulio kultūrą. Kalbos unikalumo išaukštinimas moderniųjų tautų šviesuomenei praversdavo ir kaip visada galiojantis amžino pačios tautos unikalumo įrodymas (Fishman 1996: 164). Lietuvių kaip

³ Teikti pirmenybę „liaudies kalbai“ reiškė ir priešintis tuometiniam, dažniausiai kitakalbiam visuomenės elitui.

tautos vertę tautinio išsivadavimo laikais ypač sustiprino „nacionalizmui „patogūs“ XIX amžiaus kalbotyros atradimai“ (Subačius 1999: 47)⁴. Pasaulinio garso mokslininkų išaukštintas lietuvių kalbos senumas, jos lyginimas su sanskritu, klasikinėmis graikų ir lotynų kalbomis reabilitavo to meto aukštuomenės nevarojamą kalbą ir ilgainiui iškėlė jos pranašumą prieš kitas kalbas (Putinaitė 2004: 32; Subačius 1999: 48). Konfrontuodamas su tarpukario metais lietuvių kalbotyroje sustiprėjusiais polinkiais didžiutis archajiškoms kalbos formomis, puristinėmis kalbos gryninimo nuostatomis Algirdas Julius Greimas straipsnyje „Lietuvių kalbos senumas ir jaunatvė“ (1949) ragino neskubėti kiekviena proga puikuotis prieš kitas tautas lietuvių kalbos senumu (itin vertinamu tik vienos kalbos mokslo šakos atstovų). Pavadinęs tokias kalbas mitais, be galo reikšmingais ir būtiniais tautai jos atgimimo laikotarpiu, A. J. Greimas įspėjo, kad vėliau jie gali pasirodyti esą ne mažiau žalingi. Pasisakydamas už „lankščią, liberalią kalbos politiką, atvirumą vakarietiškomis idėjoms“ A. J. Greimas ragino atsikratyti „naivaus kalbinio šovinizmo, dažnai atsistojančio skersai kelių pirmaeiliam tautinės reikšmės darbui – savitai kultūrai kurti“ (Greimas 1991: 352). Tačiau ir sovietiniais laikais kalba vis dėlto išliko kaip vienas iš legalių („mokslinių“) lietuvių tautos išskirtinumo (o kalbant neviešai, ir pranašumo) kitų tautų atžvilgiu įrodymų. Nerija Putinaitė, rašydama apie tautinio atgimimo lyderių idėjų poveikį sovietmečio ideologijai, teigia, kad to meto visuomenėje pirmiausia šviesuomenės pastangomis išgalėjusios konservacinio požiūrio į kultūrą ir kalbą nuostatos turėjo įtakos ir kalbos reprezentatyvumo funkcijai. Sovietmečio pabaigoje visuomenėje išgalėjo įsitikinimas, kad kultūroje atsispindinti lietuviškumai yra unikali, nepakartojama, nepalyginama su jokia kultūra ir tapatybės sąvoka (Putinaitė 2004: 162), todėl pasišventimas tautiniam darbui tapo neatsiejamas ir nuo pasiaukojimo nepajudinamam lietuvių kalbos stabui (Daugirdas 2008: 98). Tokiu būdu „besąlygiškai saugoma kalba tapo beveik muziejine vertybe, kurią privalu gerbti ir garbinti, o ne pasitelkti kasdienėms reikmėms“ (Putinaitė 2004: 160). Kalbos kaip unikalios nacionalinės vertybės propagavimas nebuvo pamirštas ir pirmąjį atkurtos nepriklausomybės dešimtmetį. Metafizinį tautos ir kalbos ryšį pasitelkdami net stilistines poetines priemones pabrėždavo ir lietuvių kalbos tyrėjai:

Etninio bruožo, pagrindinio tautybės požymio, funkciją atlieka pati kalba – vienintelė, tautos sukurtoji, su motinos pienu gautoji, tautos kūnas ir kraujas esančioji, jos dvasią reiškiančioji. (Karaliūnas 1994: 33)

Poreikis didžiutis kalbos archajiškumu ir turtingumu yra ypač suaktualintas pastaruoju metu: iš įvairių visuomeninių organizacijų randasi iniciatyvų įamžinti

⁴ Apie tai rašoma ir „Lietuvių kalbos enciklopedijoje“ (2008): „lyginamoji kalbotyra įrodė lietuvių kalbos archajiškumą, pabrėžė jos vertę kalbos mokslui ir turėjo teigiamą įtaką tautiniam lietuvių atgimimui“ (Sabaliauskas 2008: 325).

„seniausią pasaulyje kalbą“ statant paminklus „mirusiems žodžiams“ ar reikalaujant įtraukti ją į UNESCO globojamo nematerialaus žmonijos paveldo sąrašą. Sakralus, konservacinis santykis su archajiška kalbos sistema yra ir vienas iš veiksnių, lemiančių kalboje realiai įvykusių pokyčių nepripažinimo politiką, kai tokie pokyčiai vertinami, kaip „žeidžiantys“ idealiąją kalbos sistemą, lemiantys kalbos eroziją, išsigimimą ar net mirtį (Milroy 2001: 350).

VIENYBĖS MOTINA

XIX a. Europoje nacionaliniams sąjūdžiams ėmus tvirti tarpusavio užtvartas, paaiškėjo, kad ribos tarp kalbų yra fundamentalesnės, patvaresnės, ryškesnės nei politinės sienos, religijų skirtumai ar skirtingos elgesio sistemos. Tuomet buvo pasitelkti ir J. G. Herderio raginimai ginti kalbą labiau nei valstybės sienas, nes kalba esanti svarbesnė už teritoriją, religiją ir netgi nacionalinį valstybingumą, net ir praradusi visus šiuos dalykus, bet išsaugojusi savo kalbinį tapatumą tauta lieka gyvybinga ir vieninga (Fishman 1996: 163). Pasak J. Fishmano, liaudies kalbos vertės pripažinimas, jos standartizavimas ir modernizavimas XIX a. nacionalizmo teoretikams buvo tiesiog karinė būtinybė, siekiant griežtai apibrėžti dažnai neaiškias ir išplaukusias tautos ribas (Fishman 1996: 157). Lietuvių protoelitas iš esmės atkartojęs kitų tautų kelią į standartizuotos kalbos atmainos sukūrimą. Lietuvių kalba, gyva išlikusi tik kaip dažniausiai neraštingų kaimo žmonių *vernakulas*, to meto šviesuomenės rankose tapo politiniu tautos telkimo, politinės valios mobilizavimo įrankiu. Daugelis XIX a. pabaigos Lietuvos šviesuomenės veikėjų (būsimojo protoelito) buvo kilę iš pasiturinčių Užnemunės valstiečių šeimų. Lietuvių kalbos istorija ši veiksnį vertina kaip vieną iš labiausiai lėmusių, kad iš kelių konkuravusių lietuvių kalbos regioninių atmainų būsimosios rašytinės literatūrinės kalbos pagrindu tapo pietinių vakarų aukštaičių tarmė (Valeckienė 2008: 79). Dabartinės bendrinės lietuvių kalbos gimimas siejamas su tautinio atgimimo leidiniu „Aušra“ ir ypač su pirmąja žymiausio lietuvių kalbos normintojo Jono Jablonskio gramatika (1901). Lietuvių kalbos istorijoje norminamosios J. Jablonskio veiklos pradžia yra aukštinama kaip ypatingas liaudies (sodžiaus žmonių) kalbos virsmo literatūrine kalba metas, vienietinis bendrinės kalbos sukūrimo aktas. Nuo šiol kalbantieji apie protėvių kalbą kaip „vienybės motiną“ mintyje turi vien standartizuotą jos atmainą, o ne visų jos atmainų visumą, ne gyvąją jos vartoseną. Tai atspindi ir šiandieninė lietuvių kalbos politika: visos kalbos globos ir priežiūros pastangos dedamos bendrinės kalbos statusui įtvirtinti ir jos savitumui išlaikyti, nes ši atmaina vienintelė esanti verta atlikti tautos konsolidavimo funkciją (Vaicekauskienė 2011). Kalbos kultūros darbininkams (naujamam lingvistiniam tautos elitui) tenka nacionalinė misija ginti ir saugoti kalbos sistemos integralumą, o „prestižinės“

bendrinės kalbos vis nepramokstančiai visuomenei – patriotinė pareiga (atsikračius „žalingų“ vartosenos įpročių) laikytis kalbą prižiūrinčių institucijų „rekomendacijų“, t. y. lygiuotis į idealias ir stabilias kalbos normas. Šios pastangos Lietuvoje, kaip ir kitose „kalbos kultūros“ tradicijos šalyse (pavyzdžiui, Lenkijoje, Čekijoje, Slovakijoje, Vengrijoje, Rusijoje ir kt.), yra vertinamos kaip ypatingas tautos vienybės stiprinimo darbas (Hentschel 2001; Hessky 2001; Bremel 2006; Ryzanova-Clarke 2006; Busch 2009; Duszak 2009).

ŠVARI KALBA – ŠVARI TAUTA

Vokiečių romantizmo išugdyti nacionalinių sąjūdžių vedliai visuomenių homogenizacijos bei grynumo siekį taikė ir pačios kalbos atžvilgiu, todėl kuriantis etninei tautai (ar ją atkuriant) kalba pirmiausia būdavo apvaloma nuo ją „užteršusių“ kitų kalbų elementų. Nuo XIX a. pabaigos purizmas laikomas ne tik ypatingu kalbos politikos įrankiu, bet ir didžiosios politikos veidrodžiu – aiškiai parodančiu, kuri tauta yra traktuojama kaip pagrindinis tautinio išsivadavimo priešas⁵. Rimčiausio nacionalinio varžovo arba oponento kalba dėl šios priežasties atsiduria ir purizmo taikiklyje – ne tiek dėl pačios kalbai kylančio pavojaus, kiek dėl „priešo“ keliamų grėsmių politikai, kultūrai, ekonomikai ir religijai (Fishman 2006: 27). Kitaip tariant, purizmas kalbos politikoje imamas propaguoti siekiant užtikrinti, kad tai, kas kalboje yra istoriška, palaikytų nacionalinio romantizmo įkvėptas tautos grynumo idėjas, o ne joms prieštarautų, todėl nacionalistinis kalbos planavimas pirmiausia imasi visų (arba bent jau ryškiausių) svetimžodžių keitimo „tautiniais“ žodžiais (Gregersen 2005: 151). Lietuvoje tai matyti nuo pat tautinio atgimimo pradžios. Šūkis „Šalin su visais germanizmais ir slavizmais“, paskelbtas viename iš pirmųjų „Aušros“ numerių, drauge skambėjo ir kaip raginimas ginti tautinę tapatybę nuo politiškai dominavusių vokiečių (Mažojoje Lietuvoje), rusų ir ypač lenkų kultūrų. Pastaroji lietuviams tapo didžiuoju priešu politinėje konkurencijoje dėl būsimo valstybingumo, todėl tautinio atgimimo patriarchai, grynindami lietuviybę, pirmiausia ėmėsi neigti lenkiškumą (Subačius 1999: 77; Beresnevičius 1994: 3–4). Simbolinį triumfą ši ideologija patyrė pasirodžius J. Jablonskio gramatikai (1901), kurioje lietuvių kalbos raidynas buvo galutinai išvalytas nuo to, kas galėjo priminti Abiejų Tautų Respublikos laikus – lenkiškas raides pakeitė „savesni“ ženklai iš čekų abėcėlės (plg. Snyder 2003: 36). Tarpukario laikotarpiu panašiai motyvuota buvo ir

⁵ Čia verta paminėti, kad jau paties J. G. Herderio pasišventimas kovai už kalbos autentiškumą ir grynumą pirmiausia buvo antiprancūziškas (Fishman 1996: 168; Gregersen 2005: 151). Panašiai ir XIX a. pradžios antivokiškos čekų tautinio atgimimo nuostatos to meto kalbininkams kėlė užduotį „apvalyti“ besikuriančią literatūrinę čekų kalbą nuo germanizmų (Hedin 2005: 10–11).

iniciatyva atlietuvinėti suvokietintas ar suslavintas lietuvių pavardes (žr. Aistis 1991: 69–70), keisti akivaizdžiausias svetimybės (slavizmus) autoritetingų kalbininkų aprobuotais (sukurtais) naujadarais (žr. Pupkis 2005: 201). Sovietmečiu lietuvių kalbos politika perėmė lingvistinio nacionalizmo tradiciją – tik greta kalbos, kaip tautos tapatybės įtvirtinimo, ją puoselėjanti veikla buvo įvardyta ir kaip komunistinės visuomenės kūrimo įrankis (Tamaševičius 2011: 309; žr. Ulvydas 1965: 7–8; Pupkis 1980: 83–84). Tačiau, atkūrus nepriklausomybę, sovietinius metus kalbininkai pradėjo vertinti kaip „tautos ir kalbos naikinimo laikotarpį“ (žr. Rykliene 1998: 51)⁶. Toks požiūris neretai laikomas neginčijama tiesa, kuria remiantis visa to meto kalbos kultūros veikla (ypač rusų kalbos „apnašų“ šalinimas) paskelbiama kaip viena ryškiausių priešinimosi okupantams ir kovos už lietuvių apvaisumą. Ne vienas programinis straipsnis šia tema pasirodė 1990-aisiais, paskelbtais Gimtosios kalbos metais. Juose, kaip ir pirmojo tautinio atgimimo laikais, buvo primenama, kad lietuvių vienijanti kalba yra „unikaliausia“, kad tautos ir kalbos kančios istorijoje neatsiejamos ir kad bendras tautos kraujo ryšys įpareigoja ir toliau ginti kalbos savitumą:

Ilgą ir erškėčiuotą kelią nuėjo mūsų senolė – baltų dukraitė, indoeuropiečių kamieno unikaliausia šakelė. Germanizuota, polonizuota ir rusifikuota, ji, kaip dykumų oazės gyventoja, traukė gyvybės syvus iš gelmių, išliko mūsų tautos kraujo ryšiais palaikoma. (Šidlauskas 1990: 4)

Kita vertus, tuo metu jau imama rengtis ir grumtynėms su nauja svetimos kultūros ir kalbos „invazija“, šįkart iš Vakarų:

Rusinio tradiciją šiandien savotiškai tęsia neokosmopolitai, masinės kultūros garbintojai, angļomanišku beždžioniavimu reiškia panieką savo gimtajai kalbai. (Stoškus 1991: 4)

Šis nenaujas grėsmės šaltinis – turint omenyje sovietų propagandos kryptį – laikomas kur kas pavojingesniu už rusų kalbos skverbimąsi, nes jam esą pasiduodama laisva valia. Gynybines pozicijas pastarąjį dešimtmetį stiprina ir atgimę Europos kaip „klastingos pragmatiškos agresorės, mintančios mažų tautų nelaimėmis“ įvaizdžiai (Putinaite 2006: 526). Daugybė kalbos „blogybių“ iki šiol yra siejamos su savanorišku atsivėrimu Vakarams, pigios masinės kultūros patrauklumu:

⁶ Kitokio požiūrio šiuo klausimu laikosi Tomas Venclova, kurio teigimu, Sovietų Lietuvoje buvo užtikrintos sąlygos lietuvių kalbai ir kultūrai gyvuoti: „Iš tiesų rimtos rusifikacijos, tokios kaip caro laikais, nebuvo. Turėjome lietuvių kalbą, lietuvišką spaudą, lietuvių universitetą, lietuvišką televiziją. Kalbos ir tam tikro tautinės tapatybės jausmo niekas sovietmečiu specialiai nenaikino, nebent Stalino laikais, bet ir tada ne taip absoliučiai, kaip apie tai kalbama. Tačiau ketinta paversti visų SSRS gyvenančių tautų žmones vieninga sovietine – kaip tada buvo sakoma, tarybine liaudimi. Daugelis pasakys: tai reiškė – paversti lietuvius rusais. Visa ne. Ne Dostojevskio ar Cvetajevos rusais, o Kapsuko ir Sniečkaus lietuviais. Ir tai puikiausiai pavyko: daugybė žmonių, turinčių savo kalbą, tautinės tapatybės jausmą, universitetą ir televiziją savo kalba, o dabar ir nepriklausomybę, – jau sovietiniai žmonės. Šito bolševikai norėjo – ir savo tikslo pasiekė.“ (Venclova 2011).

Amerikonizmai puola tautiškumą visais frontais. Jų neįmanoma nė išvardyti. Ir reikia pripažinti, kad invazija labai sėkminga, kur kas sėkmingesnė negu primityvių komunistų pastangos atsikratyti praeities liekanos – tautiškumo.⁷ (Piročkinas 2002: 3)

Dar visai neseniai carinei Rusijai ir Sovietų Sąjungai taikytų „tautų kalėjimo“ ir „tautų kapų“ apibūdinimų gretą papildo ir ne mažiau grėsmingai skambančios Europos Sąjungai taikomos „tautų katilo“ ir „europiečių jūros“ metaforos, kuriomis įspėjama dėl šio „kosmopolitizmo dvasios“ apimto darinio keliamų grėsmių⁸. Pastarųjų metų iniciatyvas įteisinti dvikalbius užrašus etninių bendruomenių gyvenvietėse ir kitakalbių Lietuvos piliečių asmenvardžių rašybą gimtosios kalbos rašmenimis dalis lietuvių šviesuomenės vertina kaip lietuvių kalbos išdavystę, pasikėsinimą į konstitucinę tvarką ir teritorinį vientisumą⁹. Apibendrinus šias grėsmes padaromos išvados, kad dabar lietuvių kalbai yra iškilęs didesnis pavojus nei per visą XX amžių (žr. Ozolas 2009).

BAIGIAMOSIOS PASTABOS

XIX a. tautinės valstybės buvo kuriamos kaip homogeniškos „vienos tautos, vienos kalbos“ visuomenės. Tautos interesams apsaugoti tuo metu reikėjo ne tik įtvirtinti teritorijos, kultūros ir kalbos atskirybę, bet ir stiprinti konservacines ir gynybines nuostatas galimų grėsmių iš kaimynų atžvilgiu. Prieš du dešimtmečius nepriklausomą valstybę pagal tarpukario idealą atkūrusi Lietuva patiria vis didesnę įtampą tarp atgaivinto tautinės valstybės modelio ir įsiliejimo į Vakarų pasaulį, „grįžimo į Europą“ prioritetų. Integraciniai procesai ir juos neišvengiamai lydintys demokratiškumo, kosmopolitizmo, daugiakultūriškumo ir daugiakalbystės iššūkiai sukuria įtampas lauką ir požiūryje į kalbą. Lingvistinio nacionalizmo tradicijos veikiamas valstybinės kalbos globos ir priežiūros darbas, sutelktas į kalbos idealiosios sistemos archajiškumo gynimą ir pakylėtas į metafizinį lygmenį, virsta kova dėl tautos integralumo išsaugojimo. Tuomet kiekvienas alternatyvus požiūris į kalbą dažniausiai sulaukia neigiamų vertinimų kaip nevaržomos demokratijos apraiška, prie išdavystės ribos balansuojantis vakarietišku idėjų mėgdžiojimas, nesuderinamas su siekiu ginti kalbos ir tautos unikalumą. Tačiau naujai permąstomos Czesławo Miłoszo idėjos ir tolesnės Vidurio Europos savasties paieškos gali atverti erdvę ir kitoms dabartinės lietuvių kalbos ideologijos alternatyvoms.

⁷ Rusijoje, kurioje iki šiol palaikoma sovietinė propagandos kryptis didžiuoju priešų laikyti Vakarų (ypač Didžiąją Britaniją ir JAV), kalbinis purizmas (kova su anglų kalbos įtaka) ir preskriptyvinė kalbos politika tampa imperinės didybės atstatymo simboliu ir vienu iš esminių deklaruojamos nacionalinės savigarbos atkūrimo veiksnių (plg. Ryzanova-Clarke 2006).

⁸ Daugiau apie dabarties grėsmes kalbos savitumui žr. Miliūnaitė 2006: 62, 78, 113.

⁹ Apie debatus dėl tikrinių vardų rašybos žr. Marcinkevičius 2007, Ozolas 2009 ir kt.

Giedrius Tamaševičius

A NATION EMERGED FROM PHILOLOGY AND THE PHENOMENON OF LINGUISTIC NATIONALISM

Summary

“Modern Lithuania emerged from philology and language” – the validity of these words by Czesław Miłosz from his book *In search of a Homeland* is newly confirmed by the discussions about the threats against the destiny of the Lithuanian language and the future of the nation. The historical period described by Miłosz (the end of the 19th century and the beginning of the 20th century) is still a kind of ‘dreamtime’ not only for Lithuanian nationalism, but also for the language ideology – this is the time when standard Lithuanian was born. The Herderian theory of nationalism assigns the following functions to the language: to represent the nation, to mobilize it, and to separate it from others. These are also the cornerstones of the current Lithuanian language ideology inspired by the ideas of the Lithuanian national revival. The fidelity to this tradition at the beginning of the 21st century increases tensions between the Westphalian model of nation states and the processes of integration into the Western world.

LITERATŪRA

- Aistis J. 1991. Pasidarysime lietuvių patys. In Aistis J. *Milfordo gatvės elegijos*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjunga. p. 69–76.
- Altermatt U. 2002. Language and Nation: Is Switzerland a Model for Europe? In *Nation and National Ideology Past, Present and Prospects. Proceedings of the International Symposium held at the New Europe College, Bucarest April 6-7, 2001*. Bucarest: New Europe College.
- Bauman Z. 2011. Czego nas uczy centralna Europa? Prieiga per internetą: <http://wyborcza.pl/1,75475,10254951,Czego_nas_uczy_centralna_Europa_.html>.
- Bremel N. 2006. Linguistic Authority, Language Ideology and Metaphor: The Czech Orthography Wars, Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- Beresnevičius G. 1994. Laiškas redaktoriumi: Apie Lenkijos atradimą. *Naujasis Židinys-Aidai* 5, p. 1–5.
- Bianchini S. 2011. Central Europe and Interculturality: A New Paradigm for the EU Integration? [atiduota spausdinti].
- Busch B. 2009. Reflecting Social Heteroglossia and Accommodating Diverse Audiences – a Challenge to the Media. In Galasinska, A. Krzyżanowski M. (eds.) *Discourse and Transformation in Central and Eastern Europe*. Basingtoke: Palgrave Macmillan, p. 43–58.
- Daugirdas T. 2008. Išsaugoti – dėl grynumo ir stabilumo. In Daugirdas T. *Sparnuoto arklio dantys*. Vilnius: Naujasis Židinys-Aidai, p. 83–129.
- Donskis L. 2006. Globalizacija ir tapatybė: asmeninės pastabos apie lietuviškuosius tapatybės diskursus. *Sociologija. Mintis ir veiksmas* 2, p. 69–83.
- Donskis L. 2011. Czesław Miłoszo gimtoji Europa. Prieiga per internetą: <<http://blog.delfi.lt/donskis/8852/>>.
- Duszak A. 2009. Why ‘New’ Newspeak? Axiological Insights into Language Ideologies and Practices in Poland. In Mar-Molinero C., Stevenson p. (ed.) *Language Ideologies, Policies and Practices*. Basingtoke: Palgrave Macmillan, p. 91–103.
- Fishman J. 1996. Language and Nationalism. In Wolf S. (ed.) *Nationalism in Europe, 1815 to the Present*. London, New York: Routledge, p. 155–170.
- Fishman J. 2006. *Do Not Leave Your Language Alone: the hidden status agendas within corpus planning in language policy*. Mahwah: Lawrence Erlbaum Associates.
- Gregersen F. 2005. Fra leverpostej til frugtsalat. Tanker om danskhed og sprog. In Knap T. F., Nielsen M., Pindstrup J. (red.) *Hvad er så danskhed?* Højbjerg: Hovedland, p. 144–161.
- Girnius K. 2011. Mąstymas tautomis. Konceptuali normatyvioji nacionalizmo schema. *Naujasis Židinys-Aidai* 6, p. 370–382.
- Hedin T. 2005. *Changing Identities. Language Variation on Czech Television*. Stockholm: Sockholm University.
- Hentschel G. 2001. Das Polnische – eine sichere Bastion unter den slavischen Standardsprachen? Betrachtungen vor dem Hintergrund der neuen polnischen Sprachgesetzgebung. In Ehlich K., Ossner J., Stammerjohann H. (Hrsg.) *Hochsprachen in Europa*:

- Entstehung, Geltung, Zukunft*. Freiburg: Fillibach Verlag, p. 209–222.
- Hesky R. 2001. Sprachkultur und gesellschaftlicher Wandel am Beispiel Ungarns. In In Ehlich K., Ossner J., Stammerjohann H. (Hrsg.) *Hochsprachen in Europa: Entstehung, Geltung, Zukunft*. Freiburg: Fillibach Verlag, p. 241–252.
- Kamusella T. 2009. *The Politics of Language and Nationalism in Modern Central Europe*. Basingtoke: Palgrave Macmillan.
- Karaliūnas S. 1994. Tauta, visuomenė ir lietuvių kalbos vartojimas. *Lietuvių kalbotyros klausimai XXXI*, p. 26–50.
- Marcinkevičius J. 2007. Grįžkime. *Metai* 12, p. 148–150.
- Miliūnaitė R. 2006. *Apie kalbą ir mus*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Miłosz Cz. 1992. *Tėvynės ieškojimas*. Vilnius: Baltos lankos.
- Milroy J. 2001. Language Ideologies and the Consequences of Standardization. *Journal of Sociolinguistics* 5–4, p. 530–555.
- Piročkinas A. 2002. Kultūra ir kalba, *Gimtas žodis* 5, p. 2–8.
- Pupkis A. 1980. *Kalbos kultūros pagrindai*, Vilnius: Mokslas.
- Pupkis A. 2005. *Kalbos kultūros studijos*. Vilnius: Gimtas žodis.
- Putinaitė N. 2004. *Šiaurės Atėnų tremtiniai*. Vilnius: Aidai.
- Putinaitė N. 2006. Kovos bičiulis už Europą ar prisimintas giminaitis? *Naujasis židinys-Aidai* 12, p. 522–529.
- Ryazanova-Clarke L. 2006. ‘The State Turning to Language’: Power and Identity in Russian Language Policy Today. *Russian Language Journal* 56, p. 37–55.
- Ryklienė A. 1998. Visuomeninis lietuvių kalbos gyvimas. In Kniūkšta p. (sud.) *Lietuvių kalbos žinynas*. Kaunas: Šviesa, p. 46–52.
- Sabaliauskas A. 2008. Lyginamoji kalbotyra. In Morkūnas K. (sud.) *Lietuvių kalbos enciklopedija*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, p. 325.
- Snyder T. 2003. *The Reconstruction of Nations. Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569–1999*. New Haven, London: Yale University Press.
- Stoškus K. 1991. Kultūra kalbos veidrodyje. *Gimtoji kalba* 3, p. 3–6.
- Subačius p. 1999. *Lietuvių tapatybės kalvė*. Vilnius: Aidai.
- Šidlauskas A. 1990. Kalba – brangiausia dovana. *Gimtoji kalba* 4, p. 3–6.
- Tamaševičius G. 2011. Metaforos, kuriomis gyvi esam, arba Kaip kalbama apie grėsmes kalbai. *Naujasis židinys-Aidai* 5, 308–314.
- Ulvydas K. 1965. Dėl kalbos kultūros sąvokos. *Kalbos kultūra* 9, p. 3–8.
- Vaicekauskienė L. 2010. Lietuvių kalbos norminimo šimtmetis. Daug ideologijų ir šiek tiek vartosenos. *Naujasis židinys-Aidai* 5–6, p. 165–172.
- Vaicekauskienė L. 2011. ‘Good Language’ and Insecure Speakers: A Study into Metalinguistic Awareness of TV and Radio Journalists in the Context of Language Monitoring in Lithuania. In *Folia Linguistica, Acta Societatis Linguisticae Europaeae*. Mouton de Gruyter [įteikta spaudai].
- Valeckienė A. 2008. Bendrinė kalba. In Morkūnas K. (sud.) *Lietuvių kalbos enciklopedija*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, p. 77–80.
- Venclova T. 2011. Lietuvių kalba neišnyks. Kad tik neišnyktų žmogiškumas... Prieiga per internetą: <<http://www.bernardinai.lt/straipsnis/2011-02-07-tomas-venclova-lietuviu-kalba-neisnyks-kad-tik-neisnyktu-zmogiškumas/57522/comments/5>>.